

ALEX NOORD

Mondige minderheid

Doopsgezinden en natievorming
in negentiende-eeuws Nederland

Mondige minderheid

Mondige minderheid

*Doopsgezinden en natievorming in
negentiende-eeuws Nederland*

ALEX NOORD

Hilversum
Verloren
2026

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van het Doopsgezind Predikfonds Haarlem en Stichting Fonds Oosterbaan & Fonds Enno Jacobszoon.

DOOPSGEZIND
PREDIKFONDS
HAARLEM

Afbeelding op het omslag: detail uit de titelpagina voor: A. Loosjes, *Het leven van Maurits Lijnslager: eene Hollandsche familiegeschiedenis uit de zeventiende eeuw* (derde druk, Haarlem 1823). Ets en gravure door Jacob Ernst Marcus en afbeelding van de landing van prins Willem Frederik van Oranje bij Scheveningen, 30 November 1813. Aquarel door Nicolaas Lodewijk Penning, naar Reinier Vinkeles en een tekening van Jan Willem Pieneman (Rijksmuseum Amsterdam, obj.nr. RP-T-00-1796); achterzijde, auteursportret door Anke van der Meer.

© 2026 Alex Noord
Uitgeverij Verloren BV
Torenlaan 25
1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

ISBN 978 94 6455 226 3
Tevens verschenen als proefschrift aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Omslagontwerp: Aperta/Jan Johan ter Poorten, Hilversum
Opmaak: Rombus, Hilversum

This publication has been produced in accordance with the EU Deforestation Regulation (EUDR). No part of this publication may be reproduced in any form, including use for text and datamining, without written permission from the publisher.

Inhoud

Inleiding	9
<i>Sam van Houten blikt terug</i>	9
<i>Doopsgezinden in een eeuw van grote veranderingen; onderzoeksvragen</i>	13
<i>Natie en religieuze betrokkenheid</i>	14
<i>Herinneringscultuur, mythen en beeldvorming – theoretisch kader</i>	19
<i>Periodisering, werkwijze en opbouw</i>	25
1 ‘Bijkans alle denkbare Regeringsvormen’	
<i>Doopsgezinde ideeënvorming omtrent natie en staat, 1795-1815. Van Republiek naar Koninkrijk</i>	
<i>Staatkundige veranderingen</i>	29
De aanloop, 1770-1795	32
<i>De patriottentijd</i>	32
Bataafs-Franse regering, 1795-1806	35
<i>Gelijkwaardigheid en vrijheid</i>	35
<i>Dreiging voor het vaderland: een Engels-Russische invasie</i>	38
<i>Een zedelijke les, terug naar oud-Nederlandse waarden</i>	43
<i>Terugblik op een eeuw</i>	45
Koninkrijk Holland, 1806-1810	50
<i>Doopsgezind rampennationalisme</i>	50
<i>Watersnood in het rivierenland</i>	56
<i>Haarlemse kritiek op Lodewijk Napoleon</i>	59
Provincie van het Franse Keizerrijk, 1810-1813	63
<i>Verzet tegen de Fransen: Jeronimo de Vries</i>	63
<i>Doopsgezinde predikanten tegen Napoleon</i>	70
<i>Zorg over een zoon in de Garde d’Honneur</i>	73
Oranje komt terug, 1813-1815	76
<i>Doopsgezinde toewending tot Oranje</i>	76
<i>Doopsgezinde liederen voor Oranje</i>	81
Matthijs Siegenbeek en de nationale identiteit	85
<i>De Nederlandse taal en haar betekenis</i>	86
<i>Vaderlandslievende leerredenen</i>	88
<i>Preken onder Frans bewind</i>	90
<i>Preken voor het Koninkrijk</i>	94
Conclusie	99

2 'De wederkeerige christelijke betrekking'

Doopsgezinde reacties op de Belgische Opstand, 1830-1840

<i>De Belgische Opstand als kantelmoment</i>	101
<i>Burgermoed en burgertrouw</i>	103
<i>De inzet van Samuel Muller voor natievorming</i>	108
<i>Muller benadrukt de historische band tussen doopsgezinden en de overheid</i>	114
<i>Blaupot ten Cate en het gevaar van de Franse volksaard</i>	117
<i>Jeronimo de Vries' verzet tegen buitenlandse invloed</i>	123
<i>Antikatholieke sentimenten bij Van Kampen</i>	126
<i>Het antikatholicisme van De Neufville</i>	129
<i>Hoekstra legitimeert militaire macht</i>	133
<i>Kops en Messchaert betuigen adhesie aan het leger</i>	136
<i>Yntema en zijn publieke ommezwaai richting vorst en natie</i>	140
Conclusie	143

3 'De Vaderlandsche roem'

Doopsgezinden tussen bekrachtiging van de nationale staat en natiekritiek, 1840-1860

<i>Bekrachtiging en kritiek</i>	144
Abraham de Vries en zijn inzet voor Laurens Jansz. Coster	148
<i>Een leven in dienst van letteren, kerk en bibliotheek</i>	148
<i>Haarlem en Coster</i>	150
<i>Nationaal-protestantse vieringen</i>	153
<i>Een hartstochtelijk pleitbezorger voor Coster</i>	157
<i>Nationale vieringen en hun functie</i>	161
Marten Douwes Teenstra en zijn strijd tegen de slavernij	165
<i>Kolonialisme, slavernij en kerk</i>	165
<i>Marten Douwes Teenstra, verlicht strijder tegen slavernij</i>	167
<i>Burgerlijke inzet en maatschappelijke emancipatie</i>	171
<i>Godsdienstige argumenten</i>	174
<i>Verlicht-beschaafde argumenten</i>	177
<i>Een optimistisch mens- en wereldbeeld als drijfveer</i>	179
<i>Slavernij onverenigbaar met het vrije Nederland, argumenten vanuit de geschiedenis</i>	181
<i>De slechte naam van Nederland als argument</i>	184
<i>Dezelfde burgerrechten binnen de natie als motief</i>	186
<i>De bewijsgrond van het schokkend geweld en lijden</i>	188
Conclusie	191

4 'Het zuiver Nederlandsch karakter'	
<i>Doopsgezinden en het nationale verhaal in een veranderende politieke en maatschappelijke realiteit, 1860-1890</i>	
<i>Nationale eenheid onder druk</i>	193
Matthias de Vries en zijn redevoeringen	197
1860: <i>Van Maerlant als wegwijzer van eenheid, vrijheid, verlichting</i>	197
1863: <i>viering vijftig jaar herstel van de Nederlandse onafhankelijkheid</i>	
– <i>conservatieve ideeën</i>	200
1872: <i>de herdenking van Brielle – een pleidooi voor vrijheid</i>	204
1884: <i>herdenking van de Vader des Vaderlands – over staatsmanschap</i>	210
<i>De Vries en zijn redes, kort resumé</i>	216
Jakob de Hoop Scheffer en de doperse geschiedschrijving	217
<i>Een nationaal doopsgezind verhaal</i>	217
<i>Het Nederlandsch Karakter</i>	219
<i>Een doopsgezinde bijdrage aan Het Vaderlandsch Album</i>	226
Conclusie	233
Conclusie	235
<i>Cramer en 'de afgeloopen eeuw'</i>	235
<i>Een minderheid die zich liet gelden</i>	238
<i>Opnieuw Cramer</i>	243
Dankwoord	245
Gedrukte bronnen en bronpublicaties	246
Summary	262
Illustratieverantwoording	265
Personenregister	266
Curriculum vitae	269

Inleiding

Sam van Houten blikt terug

In 1898 – de negentiende eeuw was al bijna voorbij – maakte politicus Sam van Houten (1837-1930) in een interview een tussenbalans op. Hij reflecteerde op zijn eigen bestaan en op ontwikkelingen binnen de samenleving van zijn tijd. Een groot deel van de negentiende eeuw – ook van de politiek – had Sam van Houten als kamerlid en minister van dichtbij meegemaakt. Als politicus had Van Houten vanwege zijn kinderwet een bijzondere status verworven. Hij was zich daarvan bewust. De beeldvorming rondom zijn persoon wist hij als een kundig politicus zorgvuldig te sturen.¹

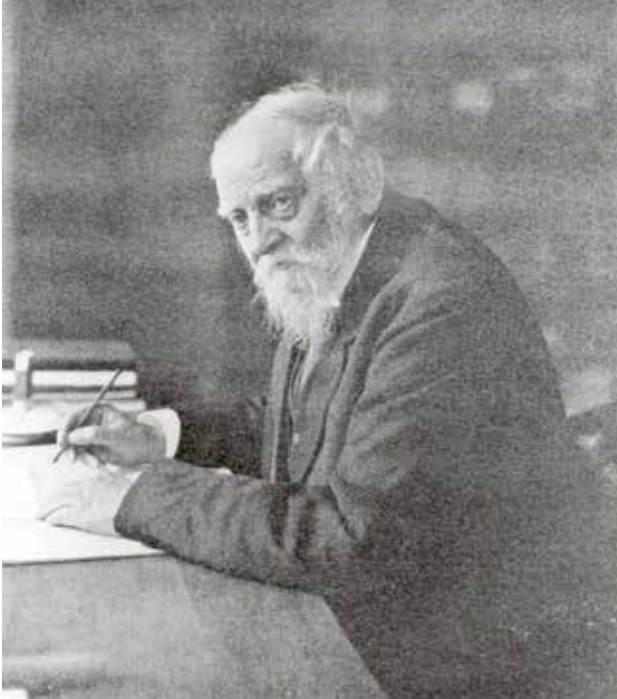
Van Houten was een Groninger van geboorte en zoon van een welvarende koopman. In de politiek steeg hij tot grote hoogte. Een eeuw daarvoor zou dit voor hem niet mogelijk zijn geweest, want de familie waaruit hij voortkwam was doopsgezind. Voor mannen vanuit deze religieuze gezindte was een functie in het openbaar bestuur tot in de Bataafs-Franse tijd onbereikbaar. Doopsgezinden vormden eeuwenlang een getolereerde minderheid; overheidsdienst was voor hen uitgesloten. Zijn doopsgezinde afkomst had Sam van Houten gevormd, al beëindigde hij als dertiger zijn lidmaatschap van de doopsgezinde gemeente.² Van Houten verwoordde zijn doopsgezinde vorming en achtergrond in een interview in *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* als volgt:

Er zijn eenige dingen van algemeenen aard die beteekenis hebben voor de vorming van mijn persoon. Zoo mag ik zeggen dat ik de zestien kwartieren heb in 't Mennistendom. De 'Doopers', zooals *De Standaard* ze altijd noemt, hebben een paar honderd jaar geleefd buiten alle politieke betrekkingen en het is moeilijk te bepalen of wellicht mijn afkeer van den Staatsdwang een historischen grond heeft. Er zijn in 't Mennistendom nog dingen die spreken van dienzelfden afkeer. De verhouding is veranderd met de Bataafsche Republiek, in hoofdzaak eene Roomsche-Menniste schepping. Ook in de kerkelijke zaken is die afkeer van dwang te merken; vroeger had men geen gestudeerde predikanten. Veel van den geest der Mennisten is verloren gegaan onder den invloed van de doctrinaire wetenschap van het Amsterdamsch Athenaeum dat den predikantenstand in 't leven heeft geroepen en ten deele ook onder den invloed van het rijks-subsidie. Onder de Mennisten preekten vroeger ten platten lande, de zoogenaamde 'liefdepreekers'; die waren steeds broeders onder broeders, wat eigenlijk de Mennisten-predikanten ook nog zijn. Maar men heeft te veel kerkelijke vormen gekregen, men is althans daaraan te veel gaan hechten. De Mennonieten kennen echter geene onderwerping aan eenige kerkelijke macht en zij zijn slechts Mennist krachtens hunne individueele belijdenis, waarop het hun vrij staat terug te komen. Door dezen invloed werd ik natuurlijk op geestelijk gebied een individualist.³

1 Coen Brummer, *Sam van Houten tegen de rest. Het strijdbare leven van de man van de kinderwet* (Amsterdam 2023) 17.

2 Brummer, *Sam van Houten*, 164.

3 C.K. Elout, 'Mr. S. van Houten aan 't woord', in: *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* (maart 1898) 249-263, aldaar 260.

Afb. 1 Portret van
mr. Samuel van Houten
(Beeldbank Groningen).

In een notendop benoemde Van Houten in deze zinsnede een aantal karakteristieken van de doopsgezinde geloofsgemeenschap, een beweging die zich in de reformatietijd rechtstreeks afsplitste van de Rooms-Katholieke Kerk. Doopsgezinden verwierpen de kinderdoop, stelden groot belang in het samenkomen in plaatselijke gemeenten die als ‘contrasterende gemeenschappen’ het verschil moesten maken in de wereld, wilden kerk en staat scheiden en hadden een sterke afkeer van autoriteit. Na een woelige begintijd – met als dieptepunt in 1534-1535 een doperse stadsreformatie in de Duitse stad Munster – kwam de beweging gaandeweg in rustiger vaarwater en werd het afzien van geweld een grondtrek. De ex-priester Menno Simons keerde zich tegen het Munsterse geweld en werd een van de belangrijkste doperse leiders in de zestiende eeuw. In Nederland leverden doopsgezinden vanaf de zeventiende eeuw een belangrijke bijdrage aan het culturele leven, bijvoorbeeld in Amsterdam. Ondertussen bleven bepaalde doopsgezinde ‘eigenaardigheden’ behouden, zoals het weigeren van de eed, een laagkerkelijke organisatie en een sterke gerichtheid op innerlijkheid en individuele geloofsbeleving die zich uitte in een praktische inzet voor de naaste.⁴

Volgens Van Houten had ‘den geest der Mennisten’ te maken met afkerigheid van dwang, een niet-hiërarchische organisatievorm met liefdepredikers. Hij noemde daarnaast de eigen vrije belijdenis en daarmee samenhangend een grote individuele vrijheid. Het wa-

4 Zie over de begintijd van de doopsgezinden: S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum 2000).

ren aldus Van Houten van oudsher een aantal kenmerken van doopsgezinden. Bovendien duidde hij in het interview op nog iets anders. De organisatie van de doopsgezinden was in de negentiende eeuw versterkt. Deze had ‘kerkelijke vormen’ aangenomen. In 1811 organiseerden de Nederlandse doopsgezinden zich namelijk op landelijk niveau in de Algemene Doopsgezinde Sociëteit. Het Doopsgezind Seminarium was al in 1735 gesticht. Het is de vraag of Van Houten met deze ontwikkelingen zo gelukkig was. Hij beschouwde zichzelf vanuit zijn doopsgezinde achtergrond als een individualist die eigen lijnen trok. Kerk en staat moesten niet verweven raken. Vrijheid van belijden was in zijn ogen essentieel: het betekende een ongebondenheid aan de staat en aan ‘eenige kerkelijke macht’.

Dat Van Houten kort verwees naar het door de antirevolutionair Abraham Kuyper (1837-1920) opgerichte dagblad *De Standaard*⁵ was veelzeggend. Het liet iets zien van zijn onbehagen over de vermenging van geloof en politieke macht. Maar ook: hoezeer vrijheid in zijn eigen tijd nog altijd onder druk stond en vrijheid voor doopsgezinden niet vanzelfsprekend was. Abraham Kuyper refereerde namelijk in geschriften aan de stormachtige begintijd van de doopsgezinden en keerde zich in heftige bewoordingen tegen ‘dweepzieke dopers’ die in de reformatietijd meenden ‘dat wie het werk van den Heiligen Geest in zich ontving, op een hooger standpunt stond’.⁶ Hieruit volgde aldus Kuyper ‘dat elke maatstaf, elke norma, elke toetssteen wegviel, om de ware van de valsche inwerking te onderscheiden, en dat ten slotte de meest ongezonde inbeeldingen, de dwaaste voorstellingen, de zondigste inwerpselen door allerlei heethoofden en dweepzieke mensen als inspraak van den Heiligen Geest werden voorgewend, en dat er bijna geen zonde te bedenken is, overspel, ontucht, moord en wat niet al, die niet in naam van den Heiligen Geest bedreven is’.⁷

Doopsgezinden droegen een lange geschiedenis met zich mee. De vrijheid die zij in de negentiende eeuw kregen was een *bevochten* vrijheid. Ook daarover sprak Sam van Houten in het interview. Dat doopsgezinden als dissenters – groepen die niet tot de publieke gereformeerde kerk behoorden, evenals de remonstranten en de lutheranen – lange tijd van politieke en bestuurlijke functies in het publieke domein uitgesloten waren, verklaarde zijn eigen kritische houding ten opzichte van de staat. Een opstelling die hij nog altijd onder doopsgezinden aanwezig meende te zien. Met de overheid hadden de doopsgezinden de eeuwen door dan ook het nodige te stellen gehad. Vijf eeuwen doperdom zijn samen te vatten in de trits: vervolgd, gedoogd, gelijkgesteld. Hevige vervolgingen waren het deel van de doopsgezinden in de zestiende eeuw. In de zeventiende en achttiende eeuw werden doopsgezinden weliswaar gedoogd, maar volledig meedoen in het publieke domein mochten zij nog altijd niet. Dat veranderde in de negentiende eeuw die als de ‘Gouden Eeuw’ van de doopsgezinden kan worden beschouwd. Eindelijk telden zij na eeuwen van achterstelling voluit mee en konden ze meedelen in de banencarrousel.⁸ Leden van de Nederlandse

5 Jeroen Koch, *Abraham Kuyper. Een biografie* (Amsterdam 2006) 129-134.

6 A. Kuyper, *Drie Kleine Vossen* (Kampen 1901) 49.

7 Kuyper, *Drie Kleine Vossen*, 49-50.

8 Anna Voolstra en Piet Visser, ‘Macht van een minderheid. De geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland 1530-2000’, in: Ciska Stark en Erik Jan Tillema, *Kracht van een minderheid. Doopsgezinden in Nederland* (Zoetermeer 2011) 19-47, aldaar 19.

Hervormde Kerk bleven evenwel in politieke gremia veruit in de meerderheid. Dat was bijvoorbeeld het geval in het Amsterdamse college waar het percentage doopsgezinden in de loop van de negentiende eeuw zelfs daalde.⁹ Ook in de Eerste en Tweede Kamer bleef het percentage doopsgezinde Kamerleden in de negentiende eeuw gering (totaal zo'n 4% van de leden).¹⁰ Geheel anders lagen de verhoudingen in het Groningse Hoogkerk. Daar voerde een aantal nauw verwante doopsgezinde families met namen als Leutscher, Leegte en Gerber lange tijd de gemeentepolitiek aan.¹¹

Tegelijk ontwikkelden doopsgezinden zich in de negentiende eeuw in godsdienstig opzicht en vormden zij zich meer en meer in vrijzinnige richting. Zij hielden zich verre van leerstellingheid: het ging niet om de leer maar om het leven. Godsdienst had volgens doopsgezinden vooral te maken met deugdzaamheid, moraliteit en vrijheid.¹²

Met de toegenomen vrijheid kwamen in de negentiende eeuw doopsgezinde familienetwerken tot volle wasdom. Doopsgezinde families waren niet zelden geparenteerd en nauw met elkaar verweven. Daarvan wist ook iemand als Sam van Houten te profiteren. Zijn eigen familie had een aantal interessante doopsgezinde familielijnen. Met het doopsgezinde kunstenaarschap Hendrik Willem Mesdag en Sientje Mesdag-van Houten was er een directe familieband – Sientje was namelijk een zus van Sam. De doopsgezinde predikant en latere politicus Steven Blaupot ten Cate was een aangetrouwde oom.¹³ Dit netwerk stond niet op zichzelf. Rondom het handelshuis Van Eeghen & Co viel een doopsgezind familienetwerk aan te wijzen met familienamen als Fock, Rahusen, De Clercq, Van Lennep en Huidekoper.¹⁴

Doopsgezinde netwerken waren niet exclusief verbonden aan een Hollandse stedelijke (Amsterdamse) elite. Doopsgezinden kenden meer in het algemeen een oververtegenwoordiging in de hogere sociaaleconomische klassen. Dat was in Harlingen het geval, maar bijvoorbeeld ook in de Zuidwesthoek van Friesland.¹⁵ Doopsgezinden participeerden sinds het eind van de achttiende eeuw sterk in het maatschappelijk leven. In de provincie Groningen was dat zichtbaar in organisaties als de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en leesgezelschappen waarbinnen doopsgezinden een vooraanstaande functie vervulden.¹⁶

Al met al groeiden de doopsgezinden in de negentiende eeuw uit tot een gerespecteerde protestantse denominatie met eigen karakteristieken zoals de gelovigendoop en het weigeren van de eed.¹⁷ Tegelijkertijd bleven zij – hoe gevestigd en gerespecteerd ook – een

9 Zie: P. Hofland, met medewerking van B. Hesp, *Leden van de raad. De Amsterdamse gemeenteraad 1814-1941* (Amsterdam 1998).

10 Bert van den Braak, *De Eerste Kamer. Geschiedenis, samenstelling en betekenis 1815-1995* (Den Haag 1998) 122.

11 Bert Dop, *De Groninger versie van de doperse doorbraak. Veranderingen in de doopsgezinde gemeenten op het Groninger platteland in de periode 1800-1860* (Hilversum 2022) 145-146.

12 Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden*, 19.

13 Brummer, *Sam van Houten*, 34, 50, 342.

14 Laura van Hasselt, *Geld, geloof en goede vrienden. Piet van Eeghen en de metamorfose van Amsterdam 1816-1889* (Amsterdam 2023) 22.

15 Cor Trompetter, *Eén grote familie. Doopsgezinde elites in de Friese Zuidwesthoek 1600-1850* (Hilversum 2007) 11-12.

16 Dop, *De Groninger versie*, 11.

17 Otto de Jong, 'How Protestant are Mennonites? Isolation and assimilation of Dutch Mennonites in the framework of Dutch Protestantism', in: Alastair Hamilton, Sjouke Voolstra en Piet Visser (eds.), *From Martyr to Muppy (Men-*

minderheid en daardoor kwetsbaar. In 1809 was slechts 1,4% van de Nederlanders in het Koninkrijk doopsgezind, hoewel er regionaal verschillen bestonden. In de provincies Friesland, Noord-Holland en Groningen woonden de meeste doopsgezinden.¹⁸ Desalniettemin bleef het kerkgenootschap ook later in de eeuw landelijk gezien klein en dat betekende steeds een behoedzaam opereren.

Doopsgezinden in een eeuw van grote veranderingen; onderzoeksvragen

De negentiende eeuw was voor Nederland een eeuw van grote verandering. Historicus Niek van Sas sprak in een recente studie van ‘een wentelende eeuw’ waarin Nederland transformeerde.¹⁹ De Republiek met haar oude bestel werd in de negentiende eeuw vervangen door een centraal geleide staat, die na de grondwetsherziening van Thorbecke in 1848 zijn uiteindelijke vorm kreeg. Vanaf het midden van de jaren 1860 vond er een economische, politieke en culturele modernisering plaats. Nederland ontwikkelde zich gaandeweg tot een modern land met industrie en verbeterd vervoer en communicatiemiddelen en groeiende steden. Tegelijk werd de basis gelegd voor de verzuiling: de opdeling van de Nederlandse samenleving in de twintigste eeuw in verschillende levensbeschouwelijke en ideologische groepen, ofwel ‘zuilen’, met eigen organisaties op alle maatschappelijke terreinen.²⁰ De negentiende eeuw was een bij uitstek nationalistische eeuw waarin het nationaal besef steeds opnieuw werd geformuleerd en herijkt.²¹ Personen en groepen plaatsten het vaderlands verleden voor het voetlicht en cultiveerden en legitimeerden een nationale identiteit.²²

Al deze veranderingen in de negentiende eeuw gingen aan de doopsgezinden niet voorbij. De ontwikkelingen vroegen telkens opnieuw om aanpassing en bijstelling. Daar is in het verleden door historici wel aandacht voor geweest,²³ maar hoe dat proces precies verliep en hoe het een beslag kreeg in gedrukte publicaties zoals preken, geschriften en pamfletten werd niet nader onderzocht. Doopsgezinde leidslieden op het gebied van kerk, letterkunde en wetenschap speelden in de negentiende eeuw een belangrijke rol en droegen bij aan natievorming. Zij waren zelfbewust en betrokken – *mondig* – en uitten hun ideeën zowel op lokaal als op nationaal niveau, voor een doopsgezind en een nationaal publiek. Waarom zij dat deden en de wijze waarop zij invulling gaven aan hun denkbeelden staat in dit proefschrift centraal. Dat is juist voor een religieuze groepering als de doopsgezinden een interessante vraag. Tot in de late achttiende eeuw werden zij immers gedoogd, voor functies bij

nonite Urban Professionals). *A Historical Introduction to Cultural Assimilation Processes of a Religious Minority in the Netherlands: The Mennonites* (Amsterdam 1994) 30-40, aldaar 40.

18 De Jong, ‘How Protestant’, 31.

19 Niek van Sas, *De wentelende eeuw. De geschiedenis van Nederland, 1795-1914* (Amsterdam 2024).

20 Van Sas, *De wentelende eeuw*, 347-349.

21 N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004) 59.

22 Van Sas, *De metamorfose*, 43.

23 Zie bijvoorbeeld Visser en Voolstra, ‘Macht van een minderheid’, 19 en Sjouke Voolstra, ‘“The hymn to freedom”: The redefinition of Dutch Mennonite identity in the Restoration and Romantic period (ca. 1810-1850)’, in: Hamilton, Voolstra en Visser, *From Martyr to Muppy, 187-202*, aldaar 194-195.

de overheid kwamen zij niet in aanmerking. De bijdrage van doopsgezinde leidsmannen aan het proces van natievorming in de negentiende eeuw hing nauw samen met hun zoektocht naar een plek en een eigen stem binnen het geheel van de maatschappij. Zij zochten legitimiteit voor de eigen positie, rechtvaardiging en erkenning voor zichzelf. Zij eisten hun rechtmatige plaats op, de bevestiging van de eigen actieve rol in het vaderlandse verleden en in de ontwikkeling van de Nederlandse natie.²⁴

Deze studie analyseert hoe binnen een religieuze groepering als de doopsgezinden in de negentiende eeuw natiebeseft en ontwikkeling van een nationaal gevoel werden gevoed en versterkt. Doopsgezinde leidslieden speelden zoals zal blijken in de negentiende eeuw met verve hun rol in de Nederlandse samenleving. Zij droegen van harte bij aan de ontwikkeling van de Nederlandse natie en de cultivering van een nationale identiteit in de negentiende eeuw. Dit gebeurde in stappen, het was geen uniform proces. De ontwikkeling van een nationaal gevoel en een nationale identiteit kende verschillende fasen, lagen en processen. Doopsgezinde leidsmannen hadden zich in een veranderend Nederland – in de overgang van de Republiek naar de Bataafs-Franse tijd en het Koninkrijk der Nederlanden – steeds opnieuw te verhouden tot een nieuwe politieke, culturele en sociale context en realiteit.

De centrale vraag in dit onderzoek luidt: ‘Hoe hebben doopsgezinde leidsmannen op het gebied van kerk, letterkunde en wetenschap met publieke teksten proberen bij te dragen aan natievorming in Nederland in de negentiende eeuw?’ Daarbij heb ik de volgende deelvragen geformuleerd:

- Welke motieven hadden doopsgezinde leidslieden om zich publiekelijk uit te spreken over verleden, heden en toekomst van de Nederlandse natie?
- Welke eigen, specifiek doopsgezinde accenten legden zij hierin; in welke opzichten construeerden zij een specifiek doopsgezind repertoire?
- Welke betekenissen kenden zij toe aan de rol van de kerk, de Oranjes, vrijheid en burgerschap in de vorming van de natie?
- Welke veranderingen en continuïteiten zijn er aan te wijzen in de door hen gebruikte narratieven?

Natie en religieuze betrokkenheid

Over nationalisme en natievorming in Nederland in de negentiende eeuw zijn talrijke studies verschenen, die ieder op hun eigen manier de brede begrippen van ‘nationaliteit’ en ‘natie’ hebben benaderd en onderzocht.²⁵ Onder een natie wordt doorgaans verstaan: een

24 Michael Wintle, ‘Natievorming, onderwijs en godsdienst in Nederland, 1850-1900’, in: Henk te Velde en Hans Verhage (red.), *De eenheid & de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900* (Amsterdam 1996) 13-28, aldaar 25.

25 Zie voor een overzicht van historisch onderzoek op het terrein van nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw: Maarten van Ginderachter, ‘Het vaderland vanuit kikkerperspectief. Recent Belgisch en Nederlands onderzoek naar natievorming tijdens de lange negentiende eeuw’, in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 122 (2009) 522-537. Zie voor een overzicht van methodieken en invalshoeken: Leo. H.M. Wessels en Toon Bosch (red.), *Nationalisme, naties en staten. Europa vanaf circa 1800 tot heden* (Nijmegen 2012).

bevolking in zijn continuïteit van voortgaande generaties. Deze opvatting duidt op bestendigheid en onveranderlijkheid. In de realiteit is volgens literatuurwetenschapper Joep Leerssen een natie allesbehalve bestendig en onveranderlijk. Er wordt voortdurend gezocht naar overeenstemming tussen verschillende belangen en posities. Binnen een natie zijn steeds onderscheiden groepen te herkennen: op grond van bijvoorbeeld religieuze achtergrond, klasse en regionale variëteit.²⁶ Deze verscheidenheid moet in de definitievorming worden meegewogen. Onder natievorming zal ik in deze studie verstaan: een voornamelijk intern cultureel proces dat de weg bereidt voor een gemeenschappelijke perceptie van de Nederlandse natie, min of meer afgestemd op de Nederlandse staat.²⁷

Tot op heden is aan het vraagstuk van natie en natievorming wat dissenters betreft nooit een samenhangende studie gewijd. Het meest dichtbij kwam het boek van de remonstrantse theoloog Simon Vuyk, *Uitdovende verlichting*. Hij beschreef naast de neergang van het Verlichtingsdenken, het eigenlijke thema van het boek, de ontwikkeling van de remonstranten in de eerste helft van de negentiende eeuw en hun relatie tot de overheid.²⁸ Historici wezen in ander onderzoek weliswaar in meer algemene zin op de inzet van religieuze groepen zoals dissenters voor natievorming en nationale eenwording, maar kwamen daar inhoudelijk niet of nauwelijks meer op terug. Zo benoemde historicus Michael Wintle hoe onderscheiden religieuze gezindten de nationale identiteit kleurden en vormgaven, echter zonder dat nader in te vullen.²⁹ Historicus Peter van Rooden ging in *Religieuze regimes* slechts kort in op de rol van dissenters in het natievormingsproces en theoloog en historicus David Bos belichtte hun positie en passant in zijn *In dienst van het Koninkrijk*.³⁰ Godsdienstwetenschapper Nikolaj Bijleveld beschreef speciaal de functie van hervormde predikanten in nationale eenwordingsprocessen; dissenters kwamen in zijn studie slechts summier aan bod.³¹ In een recente studie gaf historicus Remieg Aerts aan hoe iedere verzuilde gemeenschap zich een plek toe-eigende binnen de algemene geschiedenis en deze anders interpreteerde,³² om daar later – wat doopsgezinden en andere dissenters betreft – in zijn boek slechts terloops aandacht aan te besteden.³³

26 Joep Leerssen, *Nationale identiteit als perpetuum mobile: identiteitsbesef in permanente wording. Essay* (Den Haag 2019) 17.

27 Definitie is ontleend aan Wintle, 'Natievorming', 16.

28 Voor wat de remonstranten betreft verwijs ik naar de studies van: Simon Vuyk, *Uitdovende Verlichting. Remonstranten als deftige vaderlanders 1800-1860* (Amsterdam 1998); E.H. Cossee, *Abraham des Amorie van der Hoeven 1798-1855. Een remonstrants theoloog in de Biedermeiertijd* (Kampen 1988); Tjaard Barnard, *Van 'verstoten kind' tot belijdende kerk. De Remonstrantse Broederschap tussen 1850 en 1940* (Amsterdam 2006). Laatstgenoemde publicatie gaat voornamelijk over de ontwikkeling van het kerkgenootschap zelf zonder aandacht te besteden aan bredere maatschappelijke veranderingen.

29 Wintle, 'Natievorming', 24.

30 Peter van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990* (Amsterdam 1996) 200-201 en David Bos, *In dienst van het Koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland* (Amsterdam 1999) 93-128.

31 Nikolaj Bijleveld, *Voor God, Volk en Vaderland. De plaats van de hervormde predikant binnen de nationale eenwordingsprocessen in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Delft 2007).

32 Remieg Aerts, *Denkend aan Nederland. Over geschiedenis, nationaliteit en politiek* (Amsterdam 2024) 12.

33 Aerts, *Denkend aan Nederland*, 181.

Mondige minderheid vertelt voor het eerst hoe een kleine geloofsgroepering als de doopsgezinden een bijdrage heeft geleverd aan de vorming van de Nederlandse natie in de negentiende eeuw. Doopsgezinden promootten vrijheid in geloof, waren beducht voor orthodoxie en hechtten aan een samenleving waarin iedereen vrijelijk mee kon doen. Voor de Nederlandse burgers en voor het huis van Oranje zagen zij daarin een bijzondere taak weggelegd.

In de negentiende eeuw volgden de veranderingen zich in een snel tempo op. Nederland was op staatkundig, sociaal-maatschappelijk, religieus en politiek terrein volop in beweging. Het land vormde zich gaandeweg tot een moderne natie.

Al deze ontwikkelingen gingen ook aan doopsgezinden niet voorbij. Als een voorheen gedoogde minderheid, die pas vanaf de Bataafs-Franse tijd volwaardig kon deelnemen aan het publieke domein, vormden doopsgezinden eigen ideeën over de richting waarin de Nederlandse samenleving zich moest bewegen.

In dit boek komt een diverse groep van doopsgezinde literatoren zoals Jeronimo de Vries en Adriaan Loosjes, wetenschappers zoals Matthijs Siegenbeek, Samuel Muller en Matthias de Vries en dominees zoals Freerk Hoekstra en Jan Brouwer aan bod en de wijze waarop zij in publieke teksten bijdroegen aan het debat over natievorming. Telkens wanneer het voor hen spannend werd kwamen zij in actie: in de overgang van de Franse tijd naar het Koninkrijk der Nederlanden, gedurende de Belgische Opstand, in de jaren rondom 1848 en in de periode daarna toen rooms-katholieken en antirevolutionairen zich roerden. Doopsgezinden spraken zich bovendien uit over actuele kwesties zoals de slavernij.

Mondige minderheid werpt een verrassend licht op het verhaal dat doopsgezinden vertelden. Doopsgezinden lieten in de gehele negentiende eeuw niet na hun eigen stem te laten horen.

Alex Noord (1966) studeerde theologie in Groningen. Hij publiceerde naast zijn werk als doopsgezind predikant verschillende artikelen op het diverse terrein van de kerkhistorie. In de periode 2011-2024 was hij rector van het Doopsgezind Seminarium. *Mondige minderheid* is het resultaat van zijn promotieonderzoek aan de Radboud Universiteit.

